

DİLÇİLİK

HÜSEYN CAVIDİN PYESLƏRİNİN REMARKALARI

Y.M.SEYİDOV

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan filologiya elminin XX əsrin ikinci yarısında yetirdiyi görkəmli alim Yaşar Qarayev xalqımızın böyük mütəfəkkiri və dramaturqu Hüseyn Cavid haqqında yazmışdır: «Bu gün belə bir obyektiv ay-nada, tarixi və elmi həqiqət güzgüsündə yenidən görünməyə Cavid qədər ehtiyacı olan ikinci böyük ədəbi simamız, bəlkə də, yoxdur» (4, 6). Bu sözlər 1982-ci ildə yazılmışdır. Azərbaycanın bu dövr filoloji fikri belə ehtiyac üzərində köklənmiş və Cavid sənəti çox ciddi tədqiqata cəlb edilmiş, onun haqqında monoqrafik əsərlər yazılmışdır. Dahi Cəlil Məmmədquluzadənin alleqorik xarakterli kiçik «Çay dəstgahı» adlı dramını nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, Azərbaycan poetik dramaturgiyasının əsasını Hüseyn Cavid qoymuşdur. Sadəcə əsasını qoymamış, bu dramaturgiyanın şah əsərlərini yaradaraq, Azərbaycan Şekspiri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu fəlsəfi dramaturgiyanın əsas obyektı insandır. Müəllif real tarixi şəxslərdə də insanı görür, reallıqdan uzaq olan, ədəbi yaradıcılıq məhsulu olan obrazlarda da insanı görür; Ədib üçün İblis də insandır, Şeyx Sənan da, Xəyyam da... Ədibin əsərlərində hər bir hadisə yüksək bədii vüsətlə təqdim olunur. Bu isə həmin əsərlərin həmişə yaşadığını təmin edir. İndi Türkc dünyası ayağa qalxan zamanda Cavidin əsərləri daha da müasirləşir.

Cavidin pyesləri istər sənətkarlıq, istərsə də ideya-məzmun baxımından nə qədər tədqiq edilmiş olsa da, ədibin sənət dünyasının sirlərini sona qədər açmaq üçün çox elmi axtarışlar lazım gəlir. Demək lazımdır ki, Cavid sənəti qədər sirli -soraqlı ədəbi hadisə heç kəslə, heç bir sənətlə müqayisə edilə bilmir. Hətta Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsəri «Ölülər» də bu qədər sirlərlə dolu deyil. Biz bu sirləri açmaq fikrində deyilik, heç bu iqtidarda da deyilik. Sadəcə olaraq, ədibin pyeslərinin remarkaları haqqında sözüümüzü demək istəyirik.

Dramaturqun pyeslərinin adları haqqında.

«Ana» pyesi. Bu, ədibin ilk səhnə əsəridir. 1910-cu ildə yazılmışdır. Əsərin süjeti ana ilə (ananın adı Səlmadır) bilavasitə bağlı deyil. Ancaq burada bir epizod var. Bu mükəlliməyə diqqət edin.

Murad. Eyvah, can qurtaran yoxmudur?

Səlma. Nə var?

Murad. İmdad! Həmsirə, imdad, məni qurtar!

Səlma. Gəl, oğlum, gəl. Heç qorxma!

Murad. Ah, mərhəmət...

Yoxsa məhv edərlər məni bu saət!

Səlma. (*Evi göstərərək.*)

Haydi gir, çabıq bir tərəfdə saxlan;

Allah böyükdür, bir şey olmaz, inan!

Murad. Ah, xanım, bir sənsin mənim pənahım;

Mən qərib kimsəyim, yox bir günahım.

Səlma. Haydi gir içəri. Gizlən bir yanda.

Təlaş etmə, kəndini bil amanda:

Sonra məlum olur ki, bu Murad adlı adam Səlmanın (ananın) oğlunu tapança ilə vurub qaçır. Muradı öldürmək istəyirlər. Ana buna imkan vermir. Deyir ki, bilmədən ona söz vermişdir, onu qonaq kimi qəbul etmişdir. Budur ananın sözləri:

Qonaq qardaş, dur! Təlaş etmə sən;
Qorxma, bir zərər gəlməz sana məndən.
Amandasın, heç qorxma, heç sıxılma,
Çünki mən əvvəldən söz verdim sana.
Sən bir qonaqsan, qatil olsan belə.

Ananın öz oğlunu öldürən adama belə münasibəti süni görünməyə bilmir, bu, təbii deyil. Heç bir ana belə edə bilməz. Ancaq bu sünilik içində kiçik bir işartı da görünür: öz sözündən dönməmək, tüpürdüyünü yalamamaq. Ancaq bu hal ananın oğul faciəsinə biganəliyini göstərmir. Ana anadır və ana yangısı dəhşəti ilə öz ifadəsini tapır. Ana həyəcanı, ana nifrəti, ana hiddəti onun monoloqunda ifadə olunur.

Get, namərd qonaq, get! Alcaq mültəci!
Get, miskin hərif, get! Cəllad yırtıcı!
Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!
Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

(*Daha sinirli və qızğın*)

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!
Nə haqsızlıq etdinsə, allahından bul!
Get, çəkil get! Dinsiz, allahsız xain!
Murdar izin bu torpaqdan silinsin!
Oğlumu söndürdün, yandırdın məni,
Get, kamə irdirməsin allah səni!

(*Göyə doğru, titrəyərək*)

Mərhəmət! Yarəb, mərhəmət, inayət!
Təhəmmül ver! Qalmamış məndə taqət,
Ah, qəlbim az qala partlasın, allah!

(*Cənazəyə doğru qoşaraq cılğınca*)

Allah, nə bədbəxt ana oldum.... Eyvah!
Həsərəti könlündə can verən övlad!
Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!

Haman oğlunu qucaqlayaraq şiddətli və yaxıcı hiçqırıqlar içində boğulub düşər.

«**Maral**» pyesi. Maral pyesin obrazlarından birinin adıdır. 16 yaşında olub, 48 yaşlı bir bəyin arvadıdır. Ancaq Maral onu sevmir; 25

yaşlı Arslan adlı bir bəyzadəni sevir. Məsələ açılanda Maralın əri Turxan bəy tapança ilə Maralı vurur. Maral pyesdə, bir növ, gözə görünən fiqur kimidir və əsərin adı da bununla əlaqədardır.

«Şeyda» pyesi. 1916-cı ildə yazılmışdır. Cəsarət hakimiyyəti əleyhinə yazılmış inqilabi ruhlu pyesdir. Mətbəə işçiləri hündür səslə belə marş oxuyurlar:

Yaş zindanlar yuvamız,
Fəlakət aşınamız;
Ordular yıxan qurşun
Olmuş bizim qıdamız.
Arxadaş, göz aç, aman!
Qalx ölüm uyğusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx, oyan!

Pyesin sonu mətbəədə mürəttib işləmiş, lakin işdən çıxarılmış Qara Musanın sözləri ilə bitir:

Qara Musa (*şiddətlə qapını açır*). Arxadaşlar! Artıq zəncirlər qırıldı, həqiqi yerini buldu. İştə səadət günəşi parlayır, hürriyyət pərisi gülümsüyor. İşdə bu gün məzlumlar üçün şərəfli bir bayram, zalımlar üçün qorxunc bir intiqam günüdür...

Şeyda mühərrirdir. Milliyyətçə alman olan bir rəssamın qızı Rozanı sevir. Ancaq qızın başqa bir adamla münasibətini görüb halı pozulur. İşdən qovulan Musa həm onu işdən qovanı - mətbəə müdirini, həm Rozanı, həm də Şeydaya xəyanət edən tapança ilə vurur. Sonra Şeyda da ölür. Şeyda əsas obraz olmaqla pyesin adına qoyulmuşdur.

«Knyaz» pyesi. «Dəli Knyaz» da adlanır. Bu surət pyesin şəriksiz qəhrəmanıdır. Dövlətli və qürurludur. Birinci arvadı ölmüşdür. Jasmin adlı bir qızı alır. Həyatları düz gəlmir. Knyaz var-yoxdan çıxır, dəli kimi olur. Nəhayət, intihar edir. Əsərin adı obyektiv olaraq öz qəhrəmanın adı ilə Knyaz adlanır.

«Uçurum» pyesi. «Uçurum» konkret mənalı bir söz – isim olsa da, pyesin adı kimi, mücərrəddir. Pyesin adı – «Uçurum» sözü həm məcazi, həm də həqiqi mənada işlənir. Əsərin obrazlarından biri, əsas obrazı olan Cəlalla sevimli arvadı arasında münasibətlərin gərginləşməsi faciəyə səbəb olur. Cəlal evindən ayrılıb müəyyən müddətə Fransada yaşamalı olur və burada Anjel adlı bir fransız qızla görüşür, ona aşiq olur. Gövərçin isə həsrətlə Cəlalin yolunu gözləyir, ayrılığa dözə bilmir. Sonra Cəlalin hərəkətləri də onu sarsıdır, nəhayət, Cəlala nifrətlə baxır. Əsərin sonundan bir qədər əvvəl belə təsvir verilir: «Cəlal təpə başında görünərək ətrafı uçurumlu cığır ilə irəliləyir. Gövərçin onu görünəcə nifrətlə geri dönmək istər». Bu halda belə bir dialoq başlanır:

Cəlal. Gövərçin, Gövərçin, mələk Gövərçin!

Bu nifrətlər nəçin? Söylə, ah, nəçin!

(*Gövərçin uzanmış bir tövr ilə çəkilib getmək istər. Cəlal acı və yarıralı qəhqəhələrlə*)

Qartaldan ürəkək bir gövərçin kimi,
Məndən qaçmaq istiyorsun, öyləmi?
Heç təlaş etmə dur, saqın, getmə dur!
İmdi əfv olunur yapıqım qüsür.

Gövrəçin. Xəyal, boş bir xəyal, sönük bir xəyal!
Qırılmış bir könül, sağalmaz, məhal!...
(*Son dərəcə sinirli*)

Artıq unut, hər şey məhv olub getdi,
Əvət Cəlal! Get! Bitdi,.. hər şey bitdi..
(*Balkona doğru irəlilər*)

Son görüşdür əfv et, xəyal olsa da,
Son nəfəsdir, əfv et, məhal olsa da...
(*Əllərini köksündə çarpaz edərək, yəs və dəhşət içində*)
Cəlalla Gövrəçinin bu dialoqundan sonra,
Cəlalın bu halını görən Əkrəm söhbətə qoşulur.

Əkrəm. Cəlal, şaşırdınmı? Ah, düşün bir az,
Ər kişiyyə ümitsizlik yaraşmaz!
Hər dərd için, şübhəsiz, bir çarə var,
Bəsbəlli hər qışı izlər bir bahar.

Cəlal. Xayır, bu dərd için bulunmaz çarə.
Xayır, bu bir qış ki, çıxmaz baharə.

Əkrəm. Gəl bəri, gəl yetər cocuqluq, yetər.
Gəl, səni bəklilər parlaq əməllər.
Əvət, sənət, dəha, alqış, pərəstiş
Həp səni bəkiliyor...

Cəlal. İstəməm... keçmiş...
Xayır, heç bir şey istəməm, imdi mən,
Yalnız məsum Gövrəçinin qəlbindən
Silinməz ləkəyi silmək istərəm,
Çox alçaldım da, yüksəlmək istərəm.

Əkrəm. Cəlal! Bu çilgİN hal ilə əmin ol, Fəlakət doğurur həp tutduğun yol.

Qorxunc və açı qəhqəhələrdən sonra, qorxaq, şaşqın və məcnunana baxışlarla baxar. Öncə həzin və titrək... Sonra getdikcə sinirli və həyacanlı bir fəryad ilə Cəlalın həmin fəryad ilə dediyi sözlər bunlardır:

Cəlal. Uçurum: qaranlıq, çıxılmaz yolum,
Uçurum: uçurum həp sağım, solum.
Uçurum: duyduğum həqiqət, xəyal.
Uçurum: uçurum yaldızlı amal.
Uçurum: çağlayanlar, kəhkəşanlar.
Uçurum: dənizlər, dağlar, ormanlar.
Uçurum: üfüqlər, əngin fəzalar.
Uçurum: uçurum çilgİN dəhəlar,
Uçurum: sürəkli, coşqun alqışlar,
Uçurum: uçurum süzgün baxışlar,
Uçurum: şu çirkin, şu alçaq həyat
Uçurum: uçurum bütün kainat!...

Bunlar Cəlalın daxili sarsıntılarıdır və «uçurum» sözünün məcazi mənalarıdır. Bunlar onun çıxılmaz vəziyyətini göstərir, təhlükə qarşısında qaldığını göstərir. Sonra isə təbii uçurum qarşısında qalır. Remarkada deyilir: Cəlal «Uçuruma yaxlaşır». Bu halda Cəlal «Uçurum!... Uçurum!...» deyə haray çəkir. Burada həqiqi uçurum nəzərdə tutulur, yəni söz həqiqi mənasında işlənir. Cəlal «Uçurum, uçurum» deyib uçuruma atılır və məhv olur.

Pyenin adı bu hadisə ilə əlaqədardır.

«İblis» pyesi siyasi-fəlsəfi xarakterli faciədir. Hansı obrazın ağızından çıxmasına baxmayaraq «Səllər kimi aqmaqda qızıl qan», «Toplar veriyor aləmə dəhşət», «Yağmur kimi göydən yağar atəş!», «Qəhr olma da artıq bəşəriyyət», «Yarəb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət Bulmazmı nihayət?» və s. bu kimi deyimlərin ictimai-siyasi mənə daşdığını inkar etmək mümkün deyil. Bu, dövrə, zamana, mövcüd quruluşa üsyana çağırış kimi səslənir. Yaxud da baxın bu ictimai-fəlsəfi düşüncələrə: «Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət». Yaxud:

Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət sonu lənət!

Yaxud, pyesdə səslənən bir şərqinin ilk bəndi görün nə deyir:

Hər şey sənindir, ey qafil insan!
Gülgün şəfəqlər, rəngin çiçəklər.
Hər şey sənindir, ey cahil insan!
Parlaq günəşlər, dilbər mələklər.

Yenə fəlsəfəyə baxın:

Elxan. Bir xəyal iştə-məhəl olsa da- bən
Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlq etməz idim,
Əgər etsəm, yaşadardım daim
Şadü məsud... O da olsaydı məhəl,
Yaxaraq həp kül edərdim dərhal.
Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar!?
Bəncə, bilmərrə bütün insanlar
Həp gözəl olmalı, yaxud çirkin,
Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Həp həkim olmalı, yaxud nadan,
Həp mələk olmalı, yaxud şeytan.

İblis. Səni pək aldatıyor hissiyyat;
Öylə yekrəng olaraq keçsə həyat,
Bıqar insan, yaşamaqdan yorulur,
Yaşayış, bəlkə də, mənasız olur.

«İblis» pyesində insana aid, insan həyatına aid, bəşəriyyətə aid dərin mənalı fəlsəfi düşüncələr var. Burada məhəbbət də, hikmət də, nifrət də, xəyanət də var. Vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivləri var. Milli məsələ var, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə münasibət var. Yalançı din xadimlərinin ifşası var: «Şu əmmaməli şeytan nə diyor?», «Sus, yetər, ağ başlı ilan!».

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 4 cildə. I c. Bakı: Yazıçı, 1982, 318 s.
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 4 cildə. IV c. Bakı: Yazıçı, 1985, 319 s.
3. Hüseyn Cavid. Pyesləri. B.: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1963, 268 s.
4. Yaşar Qarayev. Cavid – Ömrü boyu, yaxud Cavid – olduğu kimi. Bakı: Yazıçı, 1982, 200 s.

РЕМАРКИ ПЬЕС ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Ю.М.СЕЙДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о ремарках пьес великого азербайджанского драматурга Гусейна Джавида. Это достаточно обширная тема. В статье идет речь только о названиях пьес драматурга. Названия пьес Гусейна Джавида выбраны в соответствии с содержанием самих пьес. Некоторые из этих названий связаны с именами образов, другие – имеют символический смысл. В статье эти названия подвергаются анализу по- одному, а также проводится обобщение. Работа продолжается.

THE STAGE DIRECTIONS OF THE PLAYS OF HUSEYN JAVID

Y.M.SEYIDOV

SUMMARY

The article deals with the stage directions the plays of the famous Azerbaijanian playwright Huseyn Javid. This is a rather widespread problem that mentions only the names of the plays of the dramatist. The names of the plays of Huseyn Javid were chosen in accordance with the contents of those plays. Some of those names are connected with the images, but others have some symbolic meanings. All these names are subjected to some analysis one by one, generalization is made as well. The work is to be continued.